

ELS TRETS ESTILÍSTICS DE LA CARTOGRAFIA MALLORQUINA

Antoni GINARD

INTRODUCCIO

L'anomenada Cartografia Mallorca, conjunt de mapes elaborats a Mallorca o per autors d'origen mallorquí, és un dels fets històrics més rellevants en relació a l'illa de Mallorca. Un fet que transpassa les nostres fronteres insulars i que dona una projecció internacional a Mallorca, amb una aportació documental importantíssima a la història de la cultura del món occidental.

Les obres cartogràfiques són un testimoni no sols, i en sentit estricte, de l'estat de la cartografia en un moment donat, sinó que també, en sentit ampli, són una mostra de la cultura, l'art, la ciència, la tècnica i, fins i tot, d'una concepció del món determinada. Així, la cartografia mallorquina reflecteix la importància i la personalitat de l'illa de Mallorca durant l'Edat Mitjana en el context mediterrani,

el Mare Nostrum i Mar interior fins ben entrada la segona meitat del segle XV.

La producció cartogràfica mallorquina i les circumstàncies que l'enrevoltaren, des dels seus inicis -Ramon Llull parla de cartes marines en el darrer quart del segle XIII- fins a les darreres mostres -ja ben entrada la segona meitat del segle XVIII-, ha estat un punt d'atenció per part de nombrosos especialistes de diferents nacionalitats des de fa pràcticament dos segles, i continua avui en dia.

La gran quantitat d'autors que s'han ocupat del tema és una dificultat a l'hora de realitzar un estat de la qüestió, per les nombroses opinions i qüestions plantejades, repetides i reiterades en molts de casos, a vegades contradictòries i, fins i tot, polèmiques. Alguns autors sembla que eren especialistes en retòrica apologetica de caràcter

nacionalista, més que d'estudiosos interessats en criteris objectius.

Una de les característiques de la conservació actual de les obres cartogràfiques mallorquines és la gran dispersió d'exemplars arreu del món. Podem dir que excepcionalment unes poques obres es conserven a l'Estat Espanyol. Per sort, una de les excepcions són els originals de la Biblioteca Bartomeu March Servera de Palma. Tenir a l'abast els originals de la Biblioteca March ens ha ajudat definitivament a estudiar la cartografia mallorquina (1).

Les obres consultades són les següents: una carta nàutica de **Gratiosus Beninchasa** -Venècia, 1468-; una carta nàutica de **Iacobus Russus** -Messina, 1535-; dues cartes nàutiques de **Jaume Olives** -Nàpols, 1564; Barcelona, 1571-; dues cartes nàutiques anònimes, atribuïdes a **Mateu Prunes** -segle XVI-; una carta nàutica de **Joan Oliva** -Livorno, 1620-; dos atlas de **Joan Oliva** -Messina, 1582, cinc fulles; Messina, 1614, 16 fulles-; i un atlas de **Iouan Battista Cavallini** -Livorno, 1641-.

La quasi totalitat de les obres esmentades s'han d'incloure dins l'etapa decadent de la cartografia nàutica medieval, la qual a Mallorca es consolida durant els segles XIV i XV, però ens ajuden a comprovar l'existència, persistència i evolució dels trets estilístics considerats com a propis de la cartografia de filiació mallorquina.

Deixant de banda totes les possibles afeccions de caràcter nacionalista, des del punt de vista de la història de la Cartografia i de la Geografia, la cartografia mallorquina s'ha de considerar com un fet particular dins del marc general de la cartografia nàutica medieval que es desenvolupà a diferents punts en el temps i en l'espai -món àrab, Itàlia, Mallorca, i més tard, Portugal-, amb característiques pròpies segons els diferents centres de producció cartogràfica de procedència.

L'ESTILÍSTICA MALLORQUINA.

Quan es parla de la cartografia mallorquina, a més del lloc de realització de la carta o de l'origen i nacionalitat del seu autor, ens hem de fixar sobretot en els trets estilístics característics que es poden indentificar com a de paternitat clarament mallorquina. Aquests trets peculiars, consolidats a la cartografia mallorquina durant el segle XIV, foren posteriorment **exportats** i apareixen també a obres cartogràfiques no mallorquines, principalment italianes (2).

Ens fixarem en els detalls de més fàcil identificació com les representacions dels accidents orogràfics i hidrogràfics, així com en la representació característica de determinades zones del món. Aquesta selecció és la mateixa que fan REY PASTOR i GARCIA CAMARERO en l'obra que és, sens dubte, el millor catàleg realitzat sobre la cartografia mallorquina (3). No analitzarem altres trets igualment importants com són les llegendes explicatives -texts inclosos dins els mapes-, les roses dels vents, les banderes, les miniatures representatives de les ciutats i de monarques, altres representacions i la seva simbologia, etc.

1.-La serralada de l'Atlas

Es la representació orogràfica més característica i representativa de la cartografia mallorquina. En la seva forma clàssica és dibuixada en forma de cordó, al llarg de tot el Nord d'Àfrica, d'Oest a Est, ramificada en tres direccions al seu extrem oriental. Pot presentar una interrupció o tall a l'altura de l'Estret de Gibraltar i una petita ramificació cap al Nord, representativa de les muntanyes d'Alger.

Té una forma de "pata de gall", amb "l'esperó", i s'anomena "Atlas en palmera". (REY PASTOR-GARCIA CAMARERO, 1960, p.25).

Aquesta representació de la serralada de l'Atlas "en palmera" apareix a les primeres cartes mallorquines conservades, es pot considerar de paternitat mallorquina, malgrat apareix també a cartes no mallorquines. Alguns autors veuen el seu possible origen en el mapamundi d'Al-Idrisi. De fet, la disposició de l'Atlas és molt semblant a la d'altres mapamundis circulars de l'Edat Mitjana, encara que la cartografia mallorquina realitzi una representació més acurada estilística-ment.

La forma clàssica de l'Atlas "en palmera" apareix a la majoria de cartes mallorquines dels segles XIV i XV. A les cartes posteriors, bé es manté, bé es modifica ornamentalment l'estil primitiu, en forma de petites muntanyes aïllades i disseminades per tot el Nord d'Àfrica, sense cap ordre ni situació determinada. Efectivament, la carta de **Iacobus Russus** de 1535 conserva la forma clàssica de l'Atlas "en palmera", mentre que les cartes de **Joan Olives** de 1564 i de 1571 presenten la representació decadent de les muntanyes nord-africanes.

2.-Els Alps

Aquestes muntanyes europees són representades de manera característica i amb relativa freqüència. Normalment es troben ben situades geogràficament. En general, sembla una pata d'au amb els seus **dits** dirigits cap al Nord; forma que es pot considerar constant, amb petites variacions de detall. La carta de **Iacobus Russus** de 1535 segueix aquest tipus de representació amb una certa imperfecció.

3.-Bohèmia

Les muntanyes de Bohèmia es representen a la zona nord d'Alemanya, prop de la Mar Bàltica, mitjançant un semicercle, generalment obert cap a l'Oest. Es denomina "Bohèmia en ferradura" (REY PASTOR-GARCIA CAMARERO, 1960, p.26). La carta de **Ia-**

cobus Russus de 1535 adopta aquest tipus de representació clàssica.

4.-Altres muntanyes

La representació d'altres zones muntanyoses és també interessant. A les cartes que hi surten representats rius complets i no sols la seva desembocadura, les muntanyes solen estar lligades amb el naixement dels rius: Elba a Bohèmia, Danubi i Ródano als Als, Guadalquivir i Segura a les Bètiques, etc.

A la Península Ibèrica es poden representar les Bètiques -a la carta de **Iacobus Russus** de 1535, en forma de ferradura oberta cap a l'Est-, així com els Pirineus. Altres representacions de muntanyes se situen a la zona nord de la Península de Crimea -carta de **Iacobus Russus** de 1535- i a la zona de Palestina.

Es interessant la representació del Mont Calvari a la zona de Palestina -cartes de **Iacobus Russus** de 1535, de **Jaume Olives** de 1564 i 1571, i de **Joan Oliva** de 1620; Atlas de **Joan Oliva** de 1582, i de **Ioan Battista Cavallini** de 1641-, generalment amb l'acompanyament simbòlic de la Crucifixió: una creu central i dues més petites a cada costat.

5.-El riu Danubi

Un dels elements més interessants de la cartografia mallorquina és la representació dels rius; de vegades, es representen en la totalitat del seu curs, i sempre, com a mínim, es deixa constància de les seves desembocadures, estuaris i deltes.

El riu Danubi, via fluvial centroeuropea, se sol representar des del seu naixement a la seva desembocadura. Hi apareixen uns característics espais interiors, dins dels quals hi apareixen representades ciutats, sobretot a les cartes més tardanes -carta de **Jaume Olives** de 1571-. Es anomenat "Danubi en ca-

dena" (REY PASTOR-GARCIA CAMARERO, 1960, p.29).

6.-Altres representacions fluvials.

Els rius Guadalquivir i Segura són representats per la seva importància de frontera entre cristians i musulmans. Generalment es representen amb el seu naixement comú, a la mateixa muntanya. Així apareixen a la carta de **Iacobus Russus** de 1535. El riu Tajo se sol representar en forma de "gaiato", envoltant la ciutat de Toledo, al centre de la Península Ibèrica.

7.-El Nord d'Europa

La representació cartogràfica de les regions del Nord d'Europa -Jutlàndia, Escandinàvia i Mar Bàltica- és important i a la vegada original. Són zones allunyades de l'àrea **normal** mediterrània, relativament poc conegudes. La densitat dels topònims litorals n'és una prova significativa: abundants a les costes mediterrànies, són pocs o quasi bé inexistents a la zona del Bàltic.

La forma clàssica de representar la Mar Bàltica és en forma de "cul de sac", extès d'Est a Oest i bastant desplaçat, i no molt ben centrada. De totes formes, la cartografia mallorquina millora altres representacions anteriors o coetànies i dona una imatge més real de les regions nòrdiques.

La carta de **Iacobus Russus** de 1535 ens presenta la zona del Bàltic en forma de "cul de sac", molt allargat cap a l'Oest, estret i situat a una latitud molt poc superior a la de la mar d'Asov.

Des del punt de vista de la representació cartogràfica estricta, la cartografia exacta i acurada de les regions d'altres latituds presenta grans dificultats per a les cartes nàutiques dels segles XIV i XV, moment en el qual encara no estan

resolts els sistemes de projecció.

La majoria d'autors coincideixen afirmant que la cartografia nàutica medieval presenta una bona representació de l'àrea mediterrània, més o manco isogònica per a les baixes latituds. La cartografia mallorquina reproduceix el model clàssic i evoluciona amb poques variacions. No obstant, els dos atlas consultats de **Joan Oliva** -de 1582 i 1614, respectivament- ens presenten una bona representació, amb topònims abundants -de les regions del Bàltic, Jutlàndia i la totalitat de la Península Escandinava-.

8.-La Mar Roja

La representació de la Mar Roja es pot considerar una invariant estilística de la cartografia mallorquina i, juntament amb la representació de la serralada de l'Atlas, potser sigui el tret més característic i representatiu. La seva importància, a més del seu valor com a simple representació cartogràfica, se centra en els detalls que conté, tots carregats de simbologia.

La cartografia dels segles XIV i XV la situa i la representa relativament bé, entre Egipte i la Península d'Aràbia; al Nord s'hi representa la Península del Sinaí, que divideix la mar en dos braços. El braç del Nord-Oest apareix generalment dividit per una petita franja. En els mapes dels segles posteriors la representació de la Mar Roja pot adoptar una forma triangular, amb forma semicircular en el vèrtex nord, sense representar la Península del Sinaí -**Juan Battista Cavallini**, 1641-.

Respecte de la simbologia, el primer detall que crida l'atenció és el color vermell amb el qual es volen representar les seves aigües. Posteriorment al segle XV, la coloració es pot substituir per línies ondulades paral·leles també de color vermell, com a la carta de **Iacobus Russus** de 1535. A l'atlas de

Joan Oliva de 1614 sols el contorn de la costa és vermell, mentre que el fons és blanc.

La coloració vermella del fons marí sembla com si volgués interpretar literalment el significat de l'adjectiu **roja** que dóna lloc al topònim. Les llegendes de l'Atlas Català de 1375 ens ajuden a comprendre una mica la qüestió -comprensible per a la mentalitat del segle XIV, és clar-:

Aquesta mar és appellade la Mar Roja per on passaren los .XII. trips d'Issraell. E sepiats que l'aygua no és roga, mas lo fons és d'achella color. (...) (4).

La llegenda esmentada ens introdueix dins una simbologia d'origen clarament bíblic. Molt més accentuada amb la representació d'una estreta banda de fons blanc que travessa la Mar Roja, recordant el pas d'aquesta mar pels israelians. Una llegenda de l'Atlas Català ens ho explica clarament:

Per aquest freu passaren los fills d'Irael com ixiren de Gipte. (4).

La representació característica de la Mar Roja apareix ja en el mapamundi d'Hereford (REY PASTOR-GARCIA CAMARERO, 1960. p.24). Aquest fet és importantíssim, ja que permet correlacionar la cartografia mallorquina amb la cartografia medieval anterior dels mapes de T dins O. Relació més accentuada amb la representació circular de les terres asiàtiques i la centralitat de Jerusalem en els mapes de l'Atlas Català (5). Així, la cartografia mallorquina ens apareix com a successora de la cartografia medieval anterior, a la qual supera totalment en les concepcions cartogràfiques pròpiament dites.

La similitud d'ambdues cartografies, pel que fa a la representació de la Mar Roja, es pot comprovar amb el mapa de les **Grans Cròniques de Saint Denis**, de la segona meitat del segle XIV, més o manco coetani de l'Atlas Català. El mapamundi

de Saint Denis (6) presenta la Mar Roja -mare rubrum- a la part superior del mapa -és un mapa orientat- pintat de vermell i de forma triangular. A l'interior de la mar, longitudinalment, hi ha una inscripció: "**via filio... (?) ysrahel**".

LA CLASSIFICACIÓ TIPOLÒGICA.

REY PASTOR i GARCIA CAMARERO realitzaren el primer assaig -sembla que únic, fins ara- de classificació i anàlisi tipològica de les cartes mallorquines, les quals foren agrupades en dos grans grups.

1.-Cartes nàutico-geogràfiques

Són cartes enciclopèdiques que porten informació geogràfica continental interior de caràcter econòmic i polític, orogràfic, hidrogràfic, flora i fauna, costums, etc. Informació que no és essencial per a les finalitats nàutiques de les cartes. Aquest tipus de cartes es pot considerar original de la cartografia mallorquina. Estilísticament s'identifiquen per la presència dels trets abans esmentats i la inclusió de llegendes o textos explicatius. Els exemples d'aquest tipus de cartes són, entre d'altres, la carta de Dulcert de 1339, l'Atlas Català de 1375, la carta de Viladesters de 1413, la de Vallseca de 1439, ... (REY PASTOR-GARCIA CAMARERO, 1960, pp.23-30).

2.-Cartes nàutiques pures

Són cartes estrictament instrumentals i realitzades sobriament. Tan sols portaven els elements essencials per a la navegació. Es caracteritzen per la representació de les desembocadures i zones navegables dels rius, la representació en miniatura de ciutats, poca o nul·la informació continental interior, i la presència de roses dels vents amb les inicials dels vuit vents. Són d'aquest tipus la carta de Vallseca

de 1447, les cartes de Rossell de 1447, 1456 i 1462, i la carta de Beltran de 1456, entre d'altres (REY PASTOR-GARCIA CAMARERO, 1960, pp.30-33).

CONSIDERACIONS A LA CLASSIFICACIÓ TIPOLÒGICA.

El gran problema de la classificació que proposen REY PASTOR-GARCIA CAMARERO creim que és, precisament, la classificació d'una determinada carta dins un dels dos grups. Efectivament, hi ha una major o menor abundància d'elements estilístics i decoratius, barrejats. Si la carta no conté llegendes -creim que seria l'element clau de les cartes denominades nàutico-geogràfiques-, o molt poca decoració, sobretot interior -com serien les cartes nàutiques pures-, és molt difícil establir una línia divisòria entre un o altre tipus.

De fet, sembla contradictori que els autors esmentats intentin classificar algunes cartes enmig del text, i no utilitzin la seva pròpia tipologia a l'hora de la descripció de cada una de les cartes del seu extraordinari catàleg (REY PASTOR-GARCIA CAMARERO, 1960, pp.48-170).

Per altra banda, després de llegir la descripció de cada una de les cartes de Guillem Soler de Circa 1380 i de 1385, classificades com a nàutica pura i nàutica-geogràfica respectivament, creim que seria possible proposar una nova classificació, justament al contrari, o sigui: la de Guillem Soler de Circa 1380, carta nàuticogeogràfica; i la de Guillem Soler de 1385, carta nàutica pura.

El criteri de selecció de la cartografia mallorquina proposat per REY PASTOR i GARCIA CAMARERO es basa, finalment, en una gradació estilística que no és cronològica, sinó funcional, condicionada per la finalitat a la que cada carta es destinava (REY PASTOR-GARCIA CAMARERO, 1960. p.22).

La **finalitat** de la cartografia nàutica, en general, seria la seva aplicabilitat a la navegació. Actualment, sembla clar que la majoria de les cartes nàutiques conservades eren documents de luxe, elements decoratius, que mai no s'utilitzaren per a navegar. Aquesta afirmació, però, jutja les cartes nàutiques **conservades**, a partir del seu estat de conservació dels seus elements ornamentals, sense valorar la qualitat cartogràfica de les cartes.

La cartografia nàutica, amb totes les seves limitacions -manca de sistemes de projecció, desconeixement de la declinació magnètica, etc.-, aconsegueix una bona representació cartogràfica de l'àrea mediterrània; perfecció impensable per a una cartografia anterior amb mentalitat teocèntrica. Les cartes nàutiques són el resultat d'un procés d'acumulació de dades empíriques -coneixement de coordenades, distàncies, situació, ...-, en el qual les tècniques de la navegació hi jugaren un important paper.

Des del punt de vista de la cartografia, les anomenades cartes nàutico-geogràfiques i les cartes nàutiques pures són idèntiques: representen una mateixa àrea unitària, amb poques variacions de detall.

La proposta de classificació tipològica és més descriptiva que realment operativa. A nivell conceptual, la denominació carta nàutico-geogràfica i carta nàutica-pura ens podria esser útil, en tot cas, per a reconèixer la major o menor **paternitat mallorquina** de cada carta nàutica en concret.

Efectivament, la carta nàutico-geogràfica representaria a la que es podria anomenar carta nàutica **mallorquina**, consolidada i dominant durant els segles XIV i XV. Aquesta carta fou denominada per A. MELON **carta portulànea** (7), mentre que G. LLOMPART l'anomena, senzilla i simplement, carta de **tipus particular** (8).

NOTES

- (*)- Aquest treball vol esser una primera aproximació a un tema més ampli que actualment s'està estudiant com a Memòria de Llicenciatura dirigida pel Dr. D. Bartomeu Barceló Pons.
- (1)- S'ha d'agrair a la Biblioteca Bartomeu March Servera, i especialment a les persones que hi treballen, la bona disposició i l'ajut rebut per a la realització de la tasca de consulta.
- (3)- REY PASTOR, Julio- GARCIA CAMARERO, Ernesto (1960): La cartografía mallorquina.- C.S.I.C.- Madrid.- 207 pàgs.
- (2)- La carta d'**Andrea Benincasa, Ancône, 1508**, presenta trets estilístics de la cartografia mallorquina. Reproducció fotogràfica a POLO, Caludio de (1981): Arte del navigare. Manuscrit inédit daté de 1464-1465.- "Bulletin du Bibliophile" (Paris), IV, 453-461.
- (4)- Transcripció de les llegendes de l'Atlas Català a GROSJEAN, Georges (Ed.) (1978): Mapamundi. The Catalan Atlas of the year 1375.- Urs Graf Publishing Company.- Dietikon, Zurich. (Concretament pàgina 76).
- (5)- Es pot veure, per exemple, LLOMPART i MORAGUES, Gabriel (1975) Aspectes iconogràfics.- "L'Atlas Català de Cresques Abraham".- Ed. Diàfora.- Barcelona.- pp. 41-55. (Concretament pp. 44-45).
- (6)- Reproducció fotogràfica a VILA-VALENTI, J.- BONAPACE, H. (Directors) (1967): La Tierra y sus límites.- Vol. III: Historia de los Descubrimientos.- Salvat S.A. de Ediciones.- Barcelona.- 284 pàgs. (Concretament pàgina 33).
- (7)- MELON, A. (1960): La cartografía mallorquina.- "Estudios Geográficos", núm. 81, 529-534. (Vid. pàgina 531).
- (8)- LLOMPART, Gabriel (1975): La cartografía mallorquina del siglo XV: nuevos hitos y rutas.- "B.S.A.L." (Palma), 34, 438-465. (Vid. pàgina 438).